

INHOUD

INLEIDING: EI, FOETUS, BABY

- De onzichtbare ongeborene 9
- Maaksels die maken 11
- Talige en materiële technologie 15
- Een nieuwe geschiedenis 17
- Kanttekeningen vooraf 21

1. SNIJDEN, VOELLEN, EN PROEVEN

- Vroege verbeeldingen 25
- Een 'begonnen ontwerpseel van een kindje' 31
- Konijnen-eieren 38
- Hoe de vrouwen leefden 45
- Wiegend aan een paardenhaar 50

2. BEWEGEND, LEVEND, INGEKLEURD

- Stadia en plakjes 54
- Op embryo-jacht 61
- Pruisischblauw of lampenzwart 62
- Een eitje genaamd Dominic 67
- Beelden van botjes 73
- De suggestie van beweging 79
- Onze 'eerste negen maanden' 84
- Je baby in bits 88
- Zwangerschap in de kunst 93

3. ZELFZORG, BEHANDELING, SACRAMENT

- Coniferen, kopererts en zeep 98
- Drie typen beëindigen van zwangerschap 100
- De verspreiding van een sacrament 104
- Conflicterende plichten 111
- Sacrale embryologie 117
- De keizersnede verbeeld 125

4. DE PLICHT, DE SCHULD EN DE BOETE

- Het mededogen van Petrus Camper 132
- De beëindiging door de dokter 139
- De beëindiging door de vrouw 142
- De beëindiging door de zielzorger 149
- De pastoor voor het gerecht 152
- Weldoeners en seriemoordenaars 155
- Een verhuld ritueel 161

5. DE DOKTER, DE ZIELZORGER, EN DE VROUW

- Tumultueuze tijden 165
- Treub en de bisschop 171
- Wilhelmina's tweede zwangerschap 176
- De 'abortus provocatus criminalis' 183
- Een nieuwe alliantie 188
- Een moraalclausule bij het ziekenfonds 194
- De ongehuwd zwangere vrouw 201

6. MEDISCH, EXISTENTIEEL, MAATSCHAPPELIJK

- In leven gekende mensen 204
- Gehuwd en ongehuwd 208
- Barstjes in het bolwerk 212
- Pleegzuster Bloedwijn 218
- Drie soorten noodsituaties 223
- Handeling versus béhandeling 229
- Dokter plus zielzorger voor de wet 233
- Drie verstrengelde aria's 238

7. ZONDE, MOORD, ZELFZORG

- Een linkse duivel 243
- Van zonde tot moord 245
- 'In leven zijn' en 'een leven hebben' 248
- Van theologie naar biologie 253
- Hoe de ziel een hartje werd 261
- Religieus-populistisch activisme 267
- Een einde aan 'abortus' 274
- Roepen in de polder 279
- De allroundpil 284

8. KIND, PATIËNT, PRODUCT

- Het container- versus eenheidsmodel 288
- De maakbare foetus 290
- De ongeboren patiënt 292
- Toenemende screening 297
- Prenataal moederen 301
- Competente ongeborenen 303
- Het kind als product 306

EPILOOG: REALISME, PRECISIE, OPENHEID 311

- Het omgekeerde evenbeeld 311
- Realistisch realisme 314
- Democratische openheid 317

- Dankwoord 323
- Noten 325
- Bronnen van de beelden 391
- Register 394

INLEIDING: EI, FOETUS, BABY

DE ONZICHTBARE ONGEBORENE

Niemand kan door een buik- en baarmoederwand heen kijken. En toch vind je met een paar muisklikken gedetailleerde informatie over menselijke foetussen, embryo's en eicellen. Ook daar is weer in door te dringen, tot diep in het borstkasje, schedeltje en het DNA. Dat roept verwondering op over de vorming van nieuwe mensjes, maar zelden over de kennis daarvan. Die nemen de meeste mensen gewoon voor lief, terwijl hij toch ook niet vanzelfsprekend is.

Naast websites en filmpjes zijn er boeken en tijdschriften, met daarin afgedrukte platen van bijvoorbeeld een bevrucht eitje in het stadium van een 'zygote' of 'morula', evenals een embryo in elke zwangerschapsweek, en daarvan weer het zich ontwikkelende hartje, de primitieve hersentjes, tot op de hersenzenuwen. Hoe zijn die beelden eigenlijk tot stand gebracht? En belangrijker nog: wat is hun relatie tot de realiteit? Het zijn daar immers afgeleiden van. Een geboren mens is al niet dezelfde als diens getekende of gefotografeerde portret, en ongeborenen zitten ook nog verborgen achter een buik- en baarmoederwand. Ongemoeid gelaten bestaan ze ook uit weefsel, bloed en botjes, in plaats van papier, inkt en pixels. Ongemoeid gelaten maken ze bovendien geleidelijke processen door, die niet van zichzelf in millimeters en fasen zijn verdeeld. Zoals woorden en getallen de realiteit niet kunnen vangen maar deze vervingen, zo zijn beelden geen afbeeldingen maar vervingen.

Dit is dus geen volgend boek over een bevruchte eikel en hoe deze stapsgewijs verandert in een levensvatbaar kind. In plaats daarvan gaat het om de vraag hoe dergelijke feiten eigenlijk zijn gemaakt en hoe ze ons beeld vormen van het bestaan. Het is geschreven vanuit het perspectief van het internationale vakgebied 'wetenschapsonderzoek', dat enige introductie behoeft. Die kan kort zijn, deels omdat ik er nog op terugkom in de epiloog en deels omdat ik er in een eerder boek uitgebreider over was.¹ Het meest bondig geformuleerd bestuderen weten-

schapsonderzoekers de processen waarin specifieke feiten worden geproduceerd. We traceren de ingrediënten waaruit ze zijn samengesteld, de wijzen waarop deze tot een kant-en-klaar eindproduct zijn gemaakt en hoe die ons weer vormen.

Eigenlijk niet veel anders dus dan hoe anderen onderzoek naar kant-en-klare voedingsproducten doen. Bij het maken van zowel gerechten als feiten zijn veel menselijke besluiten nodig, al worden die niet elke keer opnieuw bewust genomen, omdat ze vaak op tradities zijn gebaseerd. Die bepalen allereerst wat ‘wetenschap’ mag heten. In de geschiedwetenschap is dat iets heel anders dan in de embryologie, en in het heden vaak iets anders dan in het verleden. Verderop in dit boek komen universitaire theologen ter sprake die in vroeger eeuwen bepaalden wanneer de ziel in een ongeborene verschijnt, en zielzorgers er dus zeggenschap over kregen, wat weer veel gevolgen had.

Tegenwoordig gaat het niet meer zo, maar nog steeds moeten de makers van feiten eigen creatieve bijdragen leveren. Ze nemen bijvoorbeeld besluiten over hun methoden bij een bepaald onderzoeksproject, en over de eventuele apparaten, tests of bronnen die ze gaan gebruiken. Vergelijk hun werkwijzen en instrumenten met voedselrecepten en keukengerei die traditioneel kunnen zijn, of juist niet, afhankelijk van de opleiding en voorkeur van de koks. Vergelijk ze ook met gestandaardiseerde of persoonlijke opvattingen over smakelijk en deugdelijk eten. Niet alle koks zijn even goed, zodat de voedselkundigen niet tevoren al positief zijn. Wetenschapsonderzoekers zijn net zo: hun studies van feitenproductie leiden vaak tot bewondering, maar zonder dat deze meteen al het uitgangspunt is.

Achter elk feit schuilt een verhaal en ter beoordeling van de kwaliteit is het zinvol om dat te achterhalen. Kant-en-klare feiten worden opgediend in de vorm van woorden, getallen of beelden, en soms geluiden (denk aan het embryonale ‘kloppende hartje’).² Geen daarvan spreekt direct namens de werkelijkheid, want mensen spreken met behulp ervan óver de werkelijkheid. We zouden feiten ‘samengebalde argumenten’ kunnen noemen, en zonder het denigrerend te bedoelen vergelijk ik ze vooral met bitterballen als ‘samengebalde ingrediënten’. Wie zo’n gloeiende en perfect afgeronde bal met goudgele korst op een presenteerblaadje aangeboden krijgt, zou er onder het afkoelen eens over na moeten denken. Dan komen er koeien, graanvelden, vrachtwagens, slachterijen en keukens in beeld, steeds met personeel. Voor je achte-

loos toehapt, mag hij dus wel wat aandacht krijgen. Zou je ook maar één exemplaar volledig zelf willen maken, dan ben je jaren bezig. Daarna heb je misschien zo'n perfect afgeronde bitterbal, maar tegelijk een diep besef dat die niet bepaald aan een bitterballenboom is gegroeid.

Zelfs onze appels zijn niet gewoon aan een boom ontstaan, want zonder pomologie met genetische kennis, geschoolde fruittelers, bemesting en gewasbescherming hadden we slechts kleine, zure en wormstekige exemplaren. Al is onderzoek nog zo perfect uitgevoerd, het ontdekt geen werkelijkheden 'zoals ze zijn', is het uitgangspunt van het wetenschapsonderzoek. Wetenschap zet de realiteit vooral naar menselijke hand – waar doorgaans veler handen (en breinen) voor nodig zijn. Het woord 'feit' stamt ook af van het Latijnse 'facere' dat 'maken' en 'handelen' betekent, wat het idee op zich al samenvat.³ En belangrijker nog, feiten zijn niet alleen maaksels, ze maken ook.

MAAKSELS DIE MAKEN

Wie het verhaal achter een feit wil achterhalen moet vooral op de classificaties letten die erin zijn verwerkt. Een classificatie is een antwoord op de vraag wat als het object van onderzoek telt. Wat mag bij onderzoek naar armoede eigenlijk 'armoede' heten? En als we een definitie hebben, hoe vertalen we die dan in een vragenlijst of andere onderzoeksmethode? De antwoorden kunnen verschillen in de tijd, per land en per tellende instantie, en de eerder genomen besluiten hebben dus wisselende gevolgen voor het armoedebeleid.⁴

Een aanhangsel bij het *Nederlandsche Staatscourant* van 1904 biedt eveneens een illustratie van het feit als maaksel dat maakt. Het gaat om een rapport van een internationale commissie van statistici die de opdracht had vergelijkende cijfers voor kindersterfte te leveren. Maar vergelijken lukte niet, want het ene land nam elke pasgeborene die ten minste één keer had geademd als gestorven kind in zijn bevolkingsregister op, terwijl het andere dat alleen deed met overleden baby's van minimaal drie maanden. Weer andere landen rekenden doodgeboren foetussen vanaf zes maanden zwangerschap bij de gestorven kinderen. En de chaos bleek compleet toen de president van het Oostenrijks statistisch staatsbureau over zijn neefje Nicolaas vertelde: die vrucht van drie maanden zwangerschap was vlak voor zijn overlijden nog gedoopt, en dan nam zijn land ze in het bevolkingsregister op.⁵

In de komende hoofdstukken zal het dopen van ongeborenen een terugkomend onderwerp blijken, want dit katholieke ritueel heeft grote consequenties gehad. Hier dient het voorbeeld om te laten zien dat classificaties het centrale ingrediënt van feiten zijn en dat ze werkelijkheden helpen maken, want de cijfers voor kindersterfte zijn bepalend voor beleid, en voor de privélevens van mensen. De onderzoekers uit dit voorbeeld beseften dat ook en waren er open over. Dat gebeurt vaker. Denk aan het aantal besmette mensen tijdens de recente covidepidemie. Onderzoekers daarvan maakten eveneens hun classificatieprobleem bekend. Hadden mensen die ziekte als ze er de verschijnselen van hadden en zo ja, door wie moesten die dan zijn vastgesteld? Of hadden ze covid bij een positieve uitslag op een test en zo ja welke test moest dat dan zijn, en door wie afgenomen? Dat was een serieus vraagstuk want de antwoorden moesten dienen voor het isolatie- en mondkapjesbeleid.⁶

Ooit zijn mijn ogen voor deze kwestie geopend door de Amerikaanse politicologe Deborah Stone, en in een recent boek gebruikt ze er zinnen voor als ‘om te tellen, moet je eerst besluiten wat telt’, en ‘een getal is slechts de punt achter een levensverhaal’, evenals ‘wij maken getallen, en de getallen maken ons’.⁷ Classificaties hebben consequenties, zo vat ik het zelf soms samen, en ze liggen aan alle feitenvorming ten grondslag. Doen we alsof kennis de realiteit gewoon weerspiegelt, dan oefenen de ingrediënten van de feiten ongezien hun invloed uit.

In eerdere boeken illustreerde ik het belang van dat laatste inzicht met het voorbeeld van menselijk falen en verdriet dat sinds een halve eeuw steeds meer als psychische stoornis is geclassificeerd.⁸ Dat was op zich al een invloedrijk besluit en daarna moesten er nog criteria komen voor de toepassing van elke stoornis op de groeiende lijst, evenals onderzoeksmethoden om te bepalen of een bepaald label op iemand van toepassing kon zijn. Die criteria en methoden konden uiteen lopen, zodanig dat in de vroege eenentwintigste eeuw de bevolkingscijfers voor bijvoorbeeld ADHD varieerden van ruim twee tot bijna achttien procent.⁹ Velen meenden dat hersenonderzoek naar stoornissen het ‘echte bestaan’ ervan kan bewijzen, zodat hier enorme bedragen aan uitgegeven zijn, maar hierbij is net zo goed tevoren bepaald wat voor een stoornis door moet gaan.¹⁰ Wat of wie als psychisch afwijkend wordt geclassificeerd, en in welke zin, gaat altijd aan onderzoek vooraf, zodat het er onmogelijk uit kan volgen.

Als er grondig, met kennis van zaken en zonder persoonlijke belan-

gen over classificaties is nagedacht, zijn ze beslist meer dan 'een mening'. Het is vreemd dat dergelijk nadenken het imago heeft 'zachte wetenschap' te zijn, want het is moeilijk om het goed te doen en het kan tot schier onomstotelijke werkelijkheden leiden. 'Harde' wetenschap bestaat bovendien niet, al komt er nog zoveel instrumentarium aan te pas. Is Pluto een planeet? Net zoals er geen bordje 'stoornis' in het brein hangt, zijn er geen opschriften met 'planeet' of 'Pluto' in het firmament. In 2006 heeft de International Astronomical Union eerst bij hoofdelijke stemming gekozen voor een specifieke definitie van een planeet, en vervolgens een stemronde gehouden over de vraag of Pluto daaronder valt (nee, het werd een 'dwergplaneet').¹¹ Het is dus belangrijk om aandacht te besteden aan classificaties achter de feiten, want daardoor zijn dit, nog weer anders gezegd, producten die produceren.

Maar ook Pluto en Mars bestaan nu echt, en wie er rijk en raar genoeg voor is, kan zelfs naar Mars op reis, wat jezelf beïnvloedt en die planeet zodra mensen er hun spullen achter gaan laten. Er is inmiddels ook onderzoek gaande naar mineralen in de planeten, zodat ruimte-mijnbouw in de planning zit, waarbij uiteraard nog veel meer feitenvorming komt kijken.¹² De meest gebruikte psychiatrische diagnoses zijn al helemaal onmiskenbare waarheden geworden, want mensen maakten ze tot onderdeel van hun identiteit of die van hun kinderen, en ze zijn een vormend onderdeel van schoolprogramma's, verzekeringspolissen en de jeugdzorg die mede hierdoor uit zijn voegen is gegroeid. De bekende wetenschapsonderzoeker Ian Hacking vatte dit proces samen als 'making up people', wat te vertalen is als mensensoorten bedenken en realiseren.¹³ Daarvoor gaan we tegenwoordig de menselijke hersenen en genen in. Het maken van mensentypen kan overigens ten goede of ten kwade zijn. Medicalisering heeft de mensheid ook geholpen, en Hacking beschreef hoe belangrijk de diagnose autisme in de oorspronkelijke ernstige betekenis kan zijn.¹⁴

Het gaat er dus niet om dat er bij voorbaat iets mis zou zijn met een classificatie. Het gaat erom dat de vraag naar de kwaliteit en de voor- en nadelen mogelijk moet zijn. En de suggestie dat feiten tevoren al klaarlagen om door speciaal getrainde mensen te worden ontdekt is daar een forse blokkade tegen. Dat idee snoert anderen de mond en veroorzaakt 'epistemische onrechtvaardigheid', vergelijkbaar met financiële onrechtvaardigheid maar dan met betrekking tot kennis in plaats van geld.¹⁵ Misschien klinkt de term nog onwennig, maar epistemische

onrechtvaardigheid schept minstens zoveel ellende als welke vorm van onrecht ook. Want wie het aan informatie ontbreekt, ontbreekt het aan macht over het eigen bestaan, wat in de komende geschiedenis van zwangerschap bij uitstek zal blijken.

Als de realiteit slechts is ontdekt, zijn er bovendien geen alternatieven voor mogelijk. Maar eigenlijk is de werkelijkheid één samenhangend geheel en het is maar de vraag wat je eruit pikt.¹⁶ Niet alle volken willen ook zóveel sleutelen aan het bestaan als die in onze hoogtechnologische maatschappij, en dus leven niet alle volken met evenveel classificaties. De Pirahã in de Braziliaanse jungle bevinden zich aan het andere uiterste van het continuüm, want zij hebben nauwelijks behoefte aan welk onderscheid ook. Ze schijnen geen namen voor kleuren te gebruiken, de tijd niet in verleden versus toekomst te verdelen, de ruimte niet in links versus rechts. Als telwoord hebben ze genoeg aan 'veel', en ze willen en moeten zelf heel weinig.¹⁷

Een andere aanduiding voor classificeren is 'lumping and splitting', oftewel 'insluiten en uitsluiten', dat met één en dezelfde verbale ingreep gebeurt.¹⁸ Als de kleur groen de centrale classificatie is, komen planten, kledingstukken en huisraad bij elkaar, maar sorteert je op 'kledingstukken', dan wordt de verzameling ineens heel anders. Hetzelfde geldt voor de indeling van mensen in mannen versus vrouwen, of wit versus zwart. De natuur zelf dicteert niet dat we ergens het ene of andere aspect uit moeten lichten. Hoe we haar in kaart brengen, wordt altijd bepaald door een bewust of onbewust doel. De uitdrukking 'in kaart brengen' zegt het ook, want letterlijke kaarten voor automobilisten, fietsers of bergwandelaars verschillen aanzienlijk van elkaar, afhankelijk van het doel waarvoor ze zijn ontworpen.

De Pirahã moeten en willen weinig, maar wij juist heel veel. Dus onderscheiden we eindeloos veel elementen op de aardbol, evenals erin, en eromheen. Onze onderzoekende en indelende blik gaat de aarde en het menselijk lichaam in, en dat extra sterk als dat lichaam zwanger is. Zeker zwangerschap valt echter als een eenheid en proces te bezien, en over 'lumping' en 'splitting' gesproken: alleen al het verbaal opsplitsen van een zwangere vrouw in haarzelf en haar ongeboren kind is een classificerende ingreep. Wie ongeborenen 'kinderen' noemt, groepeerd hen bij de reeds geboren mensen, en scheidt hen in één adem af van de vrouwen van wier lichaam ze een onderdeel zijn.¹⁹

Het voorbeeld van de statistische commissie uit 1904 liet het al zien,

want sommige landen telden ongeborenen als zelfstandige burgers mee. Al gaat dat nu niet meer zo, de neiging om ‘het kind’ te splitsen van de vrouw is tegenwoordig vele malen sterker dan toen. Als je erop let zie je het voortdurend gebeuren, bijvoorbeeld met de opmerking dat ‘bij de belangenafweging tussen vrouw en kind de balans te zeer is doorgeslagen naar die van de vrouw’. Dat was ten tijde van discussies over de abortuspijl bij de huisarts, waarop ik nog terugkom. Eerder al kregen ongeborenen een zelfstandig kloppend hartje toebedeeld alsof ze al een eigen hart hebben dat hun bloedsomloop regelt zonder een placenta en een complete vrouw.

Dit type denken zie je verder nog op de zogeheten ‘zwangerschapskalenders’ met wetenschappelijk geïnspireerde voorlichting over de ontwikkelingsfasen van ongeborenen alsof dat geen menselijke bedenksels zijn. De ontwerpers ervan gebruiken ook populariserende taal over bijvoorbeeld de innesteling van de eicel, zoals ‘je baby heeft nu zijn plekje in de baarmoeder gevonden’. Zoiets suggereert dat er in de eileider al een zelfstandig kindje zat, dat naar een veilig slaapkamertje op zoek is gegaan. Je leest ook dat het ‘gezichtje’ al vorm krijgt als het bevruchte eitje nog slechts een paar millimeter groot is.²⁰ En het classificeren van ongeborenen als volwaardige kinderen gebeurt sterk met beelden, want de getekende embryo’s zijn doorgaans los van de vrouw weergegeven, en enorm uitvergroot. Het hoofdje staat naar boven gericht, terwijl een foetus veelvuldig kantelt en zich op het laatst ‘ondersteboven’ in de baarmoeder bevindt – wat maar goed is ook, want bij stuitligging kan een keizersnede noodzakelijk zijn.

TALIGE EN MATERIËLE TECHNOLOGIE

Voor kennis in wetenschappelijke media geldt eveneens dat het beter en rechtvaardiger is om deze als interventies in de werkelijkheid te bezien dan als neutrale reflecties, en de kwaliteit ervan te beoordelen op de samenstelling en gevolgen ervan.

‘Science remakes reality in its image’, zo formuleerde weer een andere wetenschapsonderzoeker dit beeld van wetenschappelijke kennisproductie.²¹ Wetenschap vormt de werkelijkheid naar haar evenbeeld. Daarbij is nog iets van groot belang: classificaties als ‘talige technologie’ zijn vaak verstrengeld met producten als ‘materiële technologie’. Ik grijp nog één keer terug op mijn eerdere werk, want zonder het zo te